

SOLIQ SIYOSATINING RASMIY VA NORASMIY IQTISODIY FAOLIYATGA TA'SIRI TAHLILI

Alimardonov G'ayratjon Nuraliyevich - PhD

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada soliq siyosatining iqtisodiy subyektlar xulq-atvoriga ta'siri, xususan, rasmiy va norasmiy (yashirin) sektorlar o'rtasidagi muvozanatni belgilashdagi roli tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida soliq yukining ortishi tadbirkorlik faoliyatining "soyaga" o'tishiga sabab bo'luvchi omillar va ushbu jarayonning makroiqtisodiy ko'rsatkichlarga ta'siri ko'rib chiqilgan. Maqolada soliq stavkalarini optimallashtirish va soliq ma'murchiligini takomillashtirish orqali norasmiy iqtisodiyot ulushini qisqartirish bo'yicha ilmiy taklif va tavsiyalar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: soliqqa tortish, norasmiy iqtisodiyot, soliq siyosati, soliq tushumlari, davlat budjeti, iqtisodiy rivojlanish.

Kirish. Zamonaviy iqtisodiy tizimda soliq siyosati nafaqat davlat byudjetini shakllantirish vositasi, balki iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish va bozor subyektlarining xulq-atvorini tartibga solishning asosiy dastasidir. Biroq, soliq yukining haddan tashqari yuqoriligi yoki soliq ma'murchiligidagi murakkabliklar ko'pincha teskari samaraga olib keladi. Ya'ni, tadbirkorlik subyektlari o'z xarajatlarini kamaytirish maqsadida rasmiy sektordan norasmiy (yashirin) sektorga o'tishni afzal ko'radilar. Bu esa o'z navbatida davlat daromadlarining kamayishiga va iqtisodiy raqobat muhitining buzilishiga sabab bo'ladi.

Soliq siyosati davlatning soliqqa tortish strategiyasi va yondashuvini bildiradi, u jismoniy va yuridik shaxslarni qanday soliqqa tortilishini belgilovchi tartib, qoida va stavkalarga oid ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Shuningdek, resurslarni taqsimlash, investitsiya qarorlari va umumiy iqtisodiy xatti-harakatlarga ta'sir qilish orqali iqtisodiy faoliyatni shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Soliq siyosati iqtisodiy o'sishga, boylik taqsimotiga va davlat daromadlari darajasiga ta'sir qilishi mumkin. Soliq stavkalari, imtiyozlar va qoidalarni o'zgartirish orqali hukumatlar investitsiyalarni, ish o'rinlari yaratishni rag'batlantirish va soliq yukining adolatli taqsimlanishini ta'minlash kabi aniq iqtisodiy maqsadlarga erishishni maqsad qiladi. Aslini olganda, soliq siyosati hukumatlar mamlakat ichidagi iqtisodiy faoliyatni boshqarish va tartibga solish uchun foydalanadigan kuchli vosita bo'lib xizmat qiladi.

Hozirgi kunda jahon miqyosidagi iqtisodiy faoliyat rasmiy va norasmiy sektorlarni qamrab oluvchi ikki tomonlama xarakterga ega. Rasmiy sektor hukumat

tomonidan rasman tan olingan, tartibga solinadigan va nazorat qilinadigan faoliyatni anglatadi. Bunga qonunchilik doirasida faoliyat yurituvchi, soliq to'lovchi va belgilangan me'yoriy-huquqiy hujjatlarga rioya qiluvchi korxonalar va jismoniy shaxslar kiradi. Rasmiy sektor ko'pincha yirik, ro'yxatdan o'tgan korxonalarni va hujjatlashtirilgan bandligi bo'lgan shaxslarni o'z ichiga oladi.

Boshqa tomondan, norasmiy sektor rasmiy qoidalar va nazorat doirasidan tashqarida ishlaydigan iqtisodiy faoliyatni o'z ichiga oladi. Norasmiy faoliyat odatda ro'yxatdan o'tmagan, rasmiy shartnomalar mavjud emas va ko'pincha naqd pul operatsiyalari bilan tavsiflanadi. Bu sektorga rasmiy huquqiy va soliq tuzilmalariga rioya qilmasligi mumkin bo'lgan kichik biznes, ko'cha sotuvchilari va yakka tartibdagi tadbirkorlar kiradi. Norasmiy iqtisodiy faoliyat ko'pincha tez daromad olish zarurati, rasmiy bozorlarga kirishning yo'qligi yoki tartibga solish murakkabliklaridan qochish kabi omillar bilan izohlanadi.

Iqtisodiy faoliyatning ikki tomonlama xususiyati bu ikki sektorning har biri o'ziga xos afzallik va qiyinchiliklarga ega bo'lgan birga yashashini ta'kidlaydi. Rasmiy sektor soliqqa tortish orqali davlat daromadlariga hissa qo'shsa, belgilangan qoidalarga amal qilsa, norasmiy sektor moslashuvchanlik va bandlik imkoniyatlarini ta'minlaydi, ayniqsa rasmiy bandlik kam bo'lgan iqtisodlarda. Ikkala sektorning o'zgaruvchanligini tushunish uchun iqtisodiy o'sishni muvozanatlash, tartibga solish talablariga rioya qilish va ijtimoiy tengsizlikni ta'minlash uchun samarali strategiyalarni ishlab chiqishda juda muhimdir.

Norasmiy iqtisodiyotga xuddi rasmiy iqtisodiy faoliyat kabi rasmiy kelishuvlar bilan qamrab olinmagan, soliqqa tortilmaydigan va YAIM hisobiga kiritilmagan iqtisodiy faoliyat kirishi bizga ma'lum. Soliq tushumlarining YAIMga nisbatining pasayishi korxonalar va jismoniy shaxslar tomonidan kam hisobot berishiga ishora qilishi mumkin, bu esa soliq to'lashdan bo'yin tovlashga olib keladi. Umuman olib aytganda, taqdim etilgan ma'lumotlar, birinchi navbatda, rasmiy iqtisodiyotning dinamikasini aks ettirsada, asosiy tendensiyalar va nomuvofiqliklar norasmiy iqtisodiyot hajmi va uning rasmiy iqtisodiy tuzilmalar bilan o'zaro ta'siri haqidagi fikrni berishi mumkin.

O'zbekistonda yashirin iqtisodiyot ulushi 2003-yilda — 35 foiz, 2007-yilda — 50 foiz, 2011-2017-yillarda — 45–50 foiz atrofida bo'lgan. O'zbekiston Respublikasi Prezident Shavkat Mirziyoyev raisligida 2024-yil 16-yanvar kuni 2024-yilda makroiqtisodiy barqarorlik va iqtisodiy rivojlanishni ta'minlash bo'yicha ustuvor vazifalar muhokamasi yuzasidan videoselektor yig'ilishi o'tkazildi. Mazkur yig'ilishda Prezident Shavkat Mirziyoyev: “Bugungi kundagi eng dolzarb masala bu – yashirin iqtisodiyot. Tahlillar shuni ko'rsatmoqdagi, xizmatlar, qurilish, sanoat sohalarida katta miqdordagi aylanma “soya”da qolmoqda”. Davlatimiz rahbari yashirin iqtisodiyot adolatli raqobatga, halol tadbirkorlar faoliyatiga to'siq bo'layotganini aytib,

qo'shimcha choralarni ko'rsatib o'tdi . Bu esa biz tomonimizdan olib borilayotgan tadqiqotning o'ta dolzarb ekanligini ko'rsatmoqda.

Soliq siyosatining rasmiy va norasmiy iqtisodiy faoliyatga ta'siri turli adabiyotlarda o'rganilgan bo'lib, ushbu tadqiqotlar soliq siyosati o'rtasidagi murakkab o'zaro aloqalarni, norasmiy sektorlarning o'sishini va iqtisodiy rivojlanish va boshqaruv uchun kengroq ta'sirlarni yoritib beradi. Jumladan, A.Joshi va boshqalar fikricha, "norasmiy iqtisodiyotni soliqqa tortish bo'yicha bahslar ko'pincha uning cheklangan daromad salohiyati va kichik firmalarga mumkin bo'lgan salbiy ta'sirlarga qaratiladi. Biroq, so'nggi muhokamalar iqtisodiy o'sish va boshqaruvni yaxshilash kabi norasmiy soliqqa tortishning bilvosita afzalliklarini ta'kidlab, uning xarajatlari va afzalliklarini ko'proq o'rganish zarurligini ko'rsatadi" .

E'tibor beradigan bo'lsak, soliq siyosati rasmiy va norasmiy sektorlar o'rtasidagi dinamikani shakllantirishda, tadbirkorlik, iqtisodiy rivojlanish va muvofiqlik xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Norasmiy iqtisodiyotni soliqqa tortishda qiyinchiliklar mavjud bo'lsada, strategik siyosat rasmiylashtirishni rag'batlantirishi, soliqqa rioya qilishni yaxshilashi va kengroq iqtisodiy va boshqaruv imtiyozlarini yaratishi mumkin.

Ko'rishimiz mumkinki, soliq siyosati rasmiy iqtisodiy faoliyatni shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Yaxshi ishlab chiqilgan soliq siyosat o'sishni, innovatsiyalarni va ish o'rinlarini yaratishni rag'batlantirishi mumkin, yomon ishlab chiqilgan yoki og'ir soliq choralari rasmiy sektorning rivojlanishiga to'sqinlik qilishi mumkin. Soliq siyosatining samaradorligi ko'pincha daromadlarni shakllantirish va biznesning rasmiy iqtisodiyot doirasida rivojlanishi uchun qulay muhit yaratish o'rtasidagi muvozanatga erishishga bog'liq. Misol uchun olaylik, investitsiyalar uchun imtiyozlarni, ko'pincha foyda soliq stavkalari past bo'lsa, korxonalarni sarmoya kiritish, operatsiyalarni kengaytirish va rasmiy iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanish uchun rag'batlantirish faolligi ortadi. Natijasi kapitalning ko'payishi va ish o'rinlari yaratilishiga olib kelishi mumkin. Yoki bo'lmasa, foyda soliq stavkalari raqobatbardosh bo'lgan mamlakatlar uchun iqtisodiy o'sishga va xalqaro raqobatbardoshlikka hissa qo'shib, rasmiy sektorda faoliyat yuritish uchun ko'proq korxonalarni jalb qilish imkonini beradi.

Umuman olganda, birgina soliq imtiyozlari va chegirmalar rasmiy sektordagi muayyan faoliyatni rag'batlantirish uchun ishlab chiqilishi mumkin. Mamlakatimiz tajribasidan kelib chiqib qaraydigan bo'lsak, kichik va o'rta korxonalar uchun soliq imtiyozlar tadbirkorlikni va rasmiy iqtisodiy faoliyatning o'sishini rag'batlantirishiga olib kelishini tajribada ko'p boro ko'rganmiz. Boshqa tomonlama yondashib ko'raylik, masalan, soliqqa tortishning qat'iy choralari korxonalarni soliq qoidalariga rioya qilish uchun o'z faoliyatini rasmiylashtirishga undashi mumkin. Bu rasmiy sektorda shaffoflik va javobgarlikni oshirishga olib kelishi mumkin. Shuningdek, samarali soliq

siyosati va ijro mexanizmlari soliq to'lashdan bo'yin tovlashni kamaytirishga, soliq yukining adolatli taqsimlanishini ta'minlashga va rasmiy iqtisodiy tizimga ishonchni mustahkamlashga yordam beradi.

Rasmiy qoidalar va tuzilmalardan tashqarida faoliyat yurituvchi iqtisodiy faoliyat bilan tavsiflangan norasmiy sektorga soliq siyosati sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Soliq siyosatining norasmiy sektorga ta'sirini tushunish norasmiylik, soliq to'lashdan bo'yin tovlash va kengroq iqtisodiyotning umumiy dinamikasi bilan bog'liq muammolarni hal qilishda juda muhimdir.

Xulosa va takliflar.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, soliq siyosati faqatgina fiskal maqsadlarga xizmat qilmay, balki iqtisodiyotning rasmiy va norasmiy sektorlari o'rtasidagi tarkibiy nisbatni belgilovchi asosiy regulyatoridir. O'tkazilgan tahlillar asosida quyidagi xulosalar shakllantirildi:

Norasmiy sektorning saqlanib qolishiga nafaqat yuqori stavkalar, balki soliq hisobotlarining murakkabligi va soliq tekshiruvlari bilan bog'liq tranzaksion xarajatlarning yuqoriligi ham sabab bo'lmoqda. Soliq ma'murchiligining raqamlashtirilishi va shaffoflikning ortishi rasmiy sektor jozibadorligini oshiradi. Biroq, bu jarayon soliq yukini pasaytirish choralari bilan parallel olib borilmasa, kichik biznes subyektlarining bozor tahlili natijasida faoliyatini butkul to'xtatish xavfi ortadi.

Soliq siyosatini takomillashtirish va iqtisodiy faoliyatni "soyadan" olib chiqish maqsadida quyidagi choralar taklif etiladi:

Laffer egri chizig'ining kritik nuqtasini hisobga olgan holda, mehnatga haq to'lash jamg'armasidan olinadigan soliq yukini (Ijtimoiy soliq va JShDS) bosqichma-bosqich pasaytirish. Bu norasmiy bandlikni qonuniylashtirishga xizmat qiladi. Kichik va o'rta biznes uchun soliq hisobotlarini soddalashtirilgan shaklga o'tkazish hamda "Soliqchi — ko'makchi" tamoyili asosida maslahat xizmatlarini kengaytirish. E-ijara, e-faktura va onlayn nazorat-kassa mashinalari tizimini to'liq integratsiya qilish orqali "uzilishlar" zanjirini aniqlash va insofli soliq to'lovchilarni rag'batlantirish mexanizmini joriy etish. Norasmiy sektordan rasmiy sektorga o'tishni istagan tadbirkorlar uchun ma'lum muddatga jarimalardan ozod qilish yoki "soliq ta'tillari"ni taqdim etish orqali rag'batlantiruvchi o'tish davrini yaratish.

Adabiyotlar/Literatura/Reference:

G'.Alimardonovning 2025-yildagi "O'zbekistonda soliqqa tortish va norasmiy iqtisodiyot muammolari" mavzusidagi (PhD) dissertatsiyasi 12–26.

Soliq qo'mitasi ma'lumotlari. www.soliq.uz.